

Bøn i kirkehistorien

Kurt Ettrup Larsen
Professor i kirkehistorie, dr.theol., FIUC-Aarhus
kl@teologi.dk

Resumé

Artiklen giver nogle eksempler på praksis og tænkning omkring bønslivet i kirkens historie. Udgangspunktet tages i beskrivelsen af bønslivet i det meget tidlige oldkirkelige skrift Den Apostolske Tradition og nogle udsagn af Luther om hans praksis med bøn. Hovedvægten ligger på dansk kirkehistorie, hvor der refereres fra to værker af central betydning for bøn i det danske folk, nemlig de to autoriserede katekismusforklaringer, Balles lærebog fra 1791 og Balslevs lærebog fra 1849. Dernæst nævnes en række eksempler på bønnens plads i andagtsbøger fra pietismens tid, og fra de fire kirkelige retninger for ca. 100 år siden: Indre Mission, Kirkeligt Centrum, Grundtvigianisme og Fjerde Retning.

Keywords

Bønstradition, Balles lærebog, Balslevs forklaring, andagtslitteratur, kirkelige retninger.

Indledning

Bøn og andagtslitteratur har spillet en meget stor rolle i kirkens liv, men der er ikke skrevet tilsvarende meget om det. Mange har skrevet om de teologiske tanker hos store tænkere som Grundtvig, Kirkegaard eller Luther. Men den folkelige litteratur, andagtslitteraturen, som utrolig mange har læst og brugt – den er forsømt. I denne artikel vil jeg prøve at give nogle eksempler fra bønnens og andagtslitteraturens historie, idet jeg vil begynde med baggrunden i oldkirken og hos Luther.

Fra oldkirkens bønsskikke

I perioden 200-250, da vi begynder at have kilder til den kristne menigheds liv, var det allerede almindeligt med faste bedetider; det er samstemmigt bevidnet af Klemens af Alexandria, Tertullian, Cyprian og Hippolyt. Jeg har valgt at tage et afsnit med af Hippolyts Apostolske Tradition, vistnok skrevet kort efter år 200 i Rom, hvor Hippolyt prætenderer ved at skrive, hvordan det har været tradition i den ældste kirke at bede. Hans tankegang var: I disse svære tider, hvor der var opstået et stort traditionstab i kirken, da måtte nogle få skrevet ned, hvad der altid havde været kirkens

spirituelle og dogmatiske og liturgiske tradition, så en ny slægt havde det på tryk, inden det hele gik i opløsning!

Den apostolske Tradition er opdelt i kapitler og vers, og i kapitel 41 hører vi om bønsskikkene i menigheden i Rom. Uddrag af teksten er her gengivet i min egen danske oversættelse.

Der er 6 tider på dagen, hvor man bør bede, skriver Hippolyt. Først morgenbønnen:

41,1: ”Alle troende, mænd og kvinder, skal, når de vågner tidligt om morgenen og inden de påbegynder noget arbejde, vaske hænderne og bede til Gud og derefter gå til deres arbejde.”

Om denne bøn skete derhjemme, eller om der tænkes på den daglige morgengudstjeneste i menigheden, kan man ikke rigtigt se. Jeg hælder måske mest til den tolkning, at man skulle bede sin morgenbøn i menighedens fællesskab.

41,2: ”Hvis der er nogen undervisning i Guds ord, bør alle vælge at gå derhen, 3: idet man skal tænke ved sig selv, at det er Gud man hører i den, som underviser, 4: for den, som har bedt i menighedens fællesskab, vil undgå det onde, som kommer i løbet af dagen”

Om de følgende bedetider står der:

41,12-17: ”Hvis du er hjemme, så bed ved den tredje time og velsign Gud. 13: Hvis du på den tid er et andet sted, så bed til Gud i dit hjerte 14: for ved den time så man Kristus blive fæstet til korset 15: Og det var derfor, at loven i Gammel Testamente foreskrev, at man stadig skal frembære skuebrød: Som forbilleder på Kristi legeme og blod 16: Og ofringen af det umælende lam var et forbillede på det fuldkomne lam 17: Kristus er hyrden. Han er også brødet som er kommet ned fra himmelen.”

Tidspunktet for bønnen bestemtes altså af begivenhederne ved Jesu korsfæstelse. Virkeligheden var, at man ikke altid havde ro midt på dagen til at bede højt – hvis man fx stod på markedspladsen og solgte sine varer eller arbejdede som slave i et stenbrud – men så kunne man i hvert fald kl. 9 bede en bøn i sit hjerte.

41,18-20: ”Bed ligeså ved den sjette time. 19: For da Kristus var blevet naglet til korsets træ, slukkedes dagslyset, og der blev et stort mørke. 20: Så skal man ved denne time bede en kraftig bøn og efterligne hans røst – han som bad og som før jødernes vantros skyld lod mørke komme over hele skabelsen.”

Også de følgende bønner byggede på Jesu lidelseshistorie.

41,21-23: ”Man skal ligeså forrette en stor bøn og en stor lovprisning ved den niende time, for at efterligne hvordan de retfærdige sjæle lovpriser Gud, som ikke lyver, han som huskede sine hellige og sendte sit ord for at oplyse dem. 22: Ved den time blev Kristi side gennemboret, han lod vand og blod flyde frem, og han oplyste resten af dagen lige til aftenen. 23: Han lod så den følgende dag gry, lige da han skulle sove ind i døden; derigennem gav han et billede på opstandelsen.”

Så skulle der bedes igen inden sengetid:

41,24: ”Bed også inden dit legeme skal hvile på din seng.”

Igen ved midnatstid skulle man bede, bl.a. begrundet i Jesu lignelse om de Ti brudejomfruer, hvor brudgommen kom ved midnatstid.

41,25-37: ”Men stå op omkring midnat, vask hænderne og bed. 26: Hvis din hustru er hos dig, så bed I to sammen. 27: Hvis hun endnu ikke er en troende, så træk dig tilbage til et andet værelse, bed, og vend siden tilbage til din seng. 28: Betænk dig ikke på at bede. De, som er forenede med ægteskabets bånd, er ikke urene. 29: De, som er badede, behøver ikke vaske sig igen, eftersom de er rene. 30: Når du tegner dig med din hånd, efter at have blæst på den og spyttet på den, helliges dit legeme helt ned til fødderne. 31: For Åndens gave og vandets bad helliger dem, som har troen, når man lader dem fremgå ud af et troende hjerte som ud af en kilde. 32: Derfor skal man bede ved denne time. 33: For de gamle, som har undervist os, lærte os at hele skaberværket ved denne time hvilede et øjeblik for at love Herren: 34: Stjernerne, træerne og vandet standser op et øjeblik, ligeså hele hærskaren af engle, som tjener ham, og de retfærdiges sjæle. De lover alle Gud ved denne time. 35: Derfor må det være de troende magtpåliggende at bede ved denne time. 36: Vi har også Herrens vidnesbyrd om dette: Ved midnat hørtes et råb, man sagde: Brudgommen er her, stå op og mød ham! 37: Og han fortsætter med ordene: Hold jer derfor vågne. I ved ikke, hvilken time han kommer.”

Endelig skulle man stå op og bede ved hanegal. Det var nok den private morgenbøn, inden man begyndte dagen med at gå til gudstjeneste i menigheden – og det begrundes, hvorfor man skulle fastholde disse bønstraditioner:

41,38-41: ”Når hanen galer, skal du også stå op for at bede. 39: For ved den time, da hanen galede, fornægtede israelitterne Kristus, som vi for vores del erkender ved at tro på ham. Vi gør det i håb om det evige lys ved de dødes opstandelse, og vi har blikket vendt mod den dag. 40: Alle I troende, I skal gøre dette og huske disse ting, undervise hverandre indbyrdes og være et forbillede for katekumenerne. 41: Hvis I altid husker på Kristus, vil I ikke kunne fristes eller gå fortabt.”

Altså: Ved faste bedetider var man et forbillede for andre, både de andre kristne og katekumenerne – og bønnerne var et middel til at huske på Kristus; de faste bedetider mindede dagligt om Jesu lidelseshistorie, og det at huske på Kristus var et middel mod fristelser og frafald. Hippolyt skrev i en tid, hvor romerske kejsere indimellem forfulgte kirken. Man kunne ikke som kristen vide, hvor længe man fik lov at leve frit. Og hvis forfølgelsen kom, var det fristende at fornægte Kristus for at redde sit liv, men de faste bedetider skulle minde om Kristus, hans lidelser og den frelse, han vandt. Det gav frimodighed til at holde ud, selvom det skulle ende med martyrium.

Arven fra Luthers tale om bønnerne

Hos Luther var arven fra oldkirkens bønstraditioner levende. Som munk var han vokset op med den. Oldkirkens bedetider blev videreført i klostrene. Det var en del af munkelivet at skulle bede tidebønnerne, altså bønnerne til de bestemte tider. Også de katolske sognepræster skulle bede tidebønnerne, og i katolsk tradition var det længe skik, at menigheden i hvert fald var med til morgenbønnen, Laudes, eller især aftenbønnen, Completoret, i kirken. I den anglikanske kirke har man beholdt denne skik, gennem reformationen og frem til vores tid, at præsten beder sin morgen-

og aftenbøn i kirken, hvad enten der er få eller mange fra menigheden til stede. Luthers forhold til bøn er en vigtig baggrund for senere andagtslitteratur.

Luther bad meget. Melanchthon skriver, at der ikke gik en dag, uden at Luther tilbragte mindst tre timer i bøn. Selv sagde Luther: ”Virkelig at bede er hårdt arbejde, tungere end både prædiken og sjælesorg” og et andet sted: ”Vores bøn er det værktøj, som Gud bruger for at gennemføre sine planer, ligesom han lader far og mor hjælpe til, når han skaber nyt liv”.

Luther skrev efter ønske fra sin barber et lille skrift om bøn i 1535: ”Eine einfältige Weise zu beten für einen guten Freund”. Barberen ville gerne have en enkel og overskuelig vejledning til, hvordan man bedst holder andagt og bad til Gud. I det følgende citeres nogle af Luthers udsagn i dette skrift:

”Kære ven, jeg giver dig det så godt, som jeg formår, og sådan som jeg selv bærer mig ad, når jeg beder. Vor Gud og Herre give dig og enhver at kunne gøre det bedre. Amen.”

Luther ville ikke være noget forbillede for, hvorledes man skal bede. Han var nok også bange for, at hans status skulle føre til, at hans ord blev opfattet som en ny lov for mennesker. Derfor var det kun et forslag.

”For det første. Når jeg føler, at jeg ved andre opgaver eller tanker er blevet kold og uoplagt til at bede (sådan som kødet og Djævelen altid søger at hindre bønne), tager jeg min lille Bønnebog frem og skynder mig ind på mit værelse. Eller jeg går ind i kirken til dem, der er samlet dér, hvis det passer med tidspunktet. Jeg begynder så for mig selv mundtlig at fremsige De Ti Bud, Trosbekendelsen og derefter nogle af Kristi ord, Paulus eller Salmerne, hvis jeg har tid. Ganske som bønene gør.”

Det lader til, at Luther har fortsat den kirkelige tradition med at bede i kirken, sammen med andre, hvis det passede. Han er så gået ind i Stadtkirche i Wittenberg og har sat sig på bænken blandt andre og bedt sine bønner selv. Sådan som man ser det i katolske kirker i udlandet, når man som turist kigger indenfor – der sidder gerne få eller mange rundt omkring og beder deres egne stille bønner. Men hvis der var bryllup eller begravelse i kirken, måtte Luther bede derhjemme – sådan kan man tolke hans ord. Eller også mente han, at hvis han følte trang til at bede, og det netop var tid for en af kirkens tidebønner, så deltog han i den. Hvis det var på andre tidspunkter, bad han for sig selv.

”Derfor er det godt, at man tidlig om morgenen lader bønne være den første, og om aftenen den sidste ting.”

Denne tale om faste bedetider, leder tankerne hen på Hippolyt.

”Man skal tage sig alvorlig i agt for disse falske og bedrageriske tanker, der siger: Vent lidt, om en times tid vil jeg bede. Jeg må først have det eller det fra hånden. Med sådanne tanker kommer man fra bønne ind i opgaverne, der sådan fastholder og indfanger en, så der ikke bliver nogen bøn den dag. Ganske vist kan der findes nogle gerninger, der er lige så gode eller bedre end bøn, særlig når der er nød på færde. Det er derfor, man tilskriver Hieronymus ordene: Alle de troendes gerninger er bøn. Og et ordsprog lyder: Den, der arbejder trofast, beder dobbelt.”

Man mærker her til sidst den lutherske kaldsetik. Der foresvævede Luther et skrækbillede af en verdensfjern munk, der var så optaget af sine bedetider og andagtsøvelser, at han glemte den praktiske hjælp, folk trængte til. Overfor det vidste Luther, at der var opgaver, der var vigtigere end bøn – og dem måtte man så tage sig af. Man svigtede ikke bønnen ved at trøste det syge barn – det at gøre gode gerninger var også bøn. Så konklusionen må være: Det var vigtigt for Luther at have faste bede-vaner, men vanerne må ikke skygge for de nødvendige opgaver i kald og stand.

Luther taler om bønnen som en pligt i Den store Katekismus:

”Men før vi gennemgår Fadervor stykke for stykke, er det allervigtigste, at vi formaner og tilskynder folk til at bede, ligesom Kristus og apostlene har gjort. Det er nemlig udgangspunktet, at man er klar over, at vi ifølge Guds bud er skyldige at bede. For under det andet bud, ”du må ikke misbruge Guds navn”, har vi hørt, at der kræves, at man skal prise det hellige navn og påkalde det eller bede. For at påkalde er ikke andet end at bede. Og det er befalet strengt og alvorligt. Det er lige så nødvendigt som de andre bud om ikke at have andre guder, ikke at slå ihjel, ikke at stjæle, osv. Derfor må ingen tro, at det er lige meget, om man beder eller ej.”

Luther begrundede altså bønnen – ikke i Jesu løfter - men i de ti bud, som han netop havde udlagt i katekismen. Bønnen var ligesom Guds bud en ren pligt for kristne. Det nyttede ikke med diverse undskyldninger:

”Mange overfladiske mennesker lever i den indbildning og tanke: Hvorfor skulle jeg bede. Det er ikke til at vide, om Gud bryder sig om eller vil høre min bøn?”

Og

”Og de bruger det påskud, at da vi forkaster falske og hykleriske bønner, så lærer vi, at man ikke skal eller må bede. Det er ganske vist sandt, at det, man hidtil har foregivet skulle være bøn, og som man har afplapret og skrålet i kirken, ikke har været nogen virkelig bøn.”

Reformatorerne havde en polemik mod bøn som vane, men det skulle man ikke bruge som påskud til at sige, at bøn er unødvendig eller skadelig eller at faste bønner var en uskik:

”Sådan ydre ting kan vel være en øvelse for små børn, skoleelever og almindelige mennesker, når de bruges på rette måde. Det kan kaldes at synge eller læse, men ikke at bede i egentlig forstand.”

Det var altså nyttigt nok at foretage disse bedeøvelser, gøre disse ting – selvom det ikke var den ideelle bøn. De ydre bønsskikke og faste bønner kunne have sin betydning på vejen til det, som var den egentlige bøn: Den personlige råben i sin nød til Gud.

”At bede er nemlig, som det andet bud siger, at råbe til Gud i al nød. Det kræver han af os, og det kommer ikke an på, hvad vi synes. Hvis vi vil være kristne, må og skal vi bede.”

Luther ser også bønner og forbønner som et arbejde, en særlig opgave og tjeneste, i hvert fald for præsterne.

”Nu da de er fri for det unyttige og besværlige bønneremseri syv gange i døgnet, kunne de i det mindste bruge lidt tid morgen, middag og aften. Her kunne de læse en side eller to af katekismen, af min lille bog om bøn, af Ny Testamente eller noget andet fra Bibelen, og så bede et Fadervor for sig selv og deres sognebørn. På den måde kunne de dog vise evangeliet lidt respekt og taknemmelighed, til gengæld for at de ved det er blevet befriet for så mange byrder og besværligheder. Kunne de dog blot skamme sig lidt over, at de ligesom svin og hunde, ikke har fået mere ud af evangeliet end denne skadelige, kødelige frihed”.

Fra Luther til 1800-tallet

Tidebønslæsningen var for katolske præster en byrde, og en forkert brug af resurser, og den byrde ville reformationen tage af, uden at de tænkte at droppe selve skikken med faste bønner. Efter reformationen blev det latinskoleelever, der stod for tidebønnerne, først på latin, siden på dansk, og det blev ved til 1805. Da ophævedes ved reskript denne pligt, og da var den allerede afskaffet i praksis de fleste steder. Tilbage blev kun det, der kaldes skolernes morgensang – og i min gymnasietid var det sjældent salmer, der blev sunget ved morgensang.

Da tidebønnerne forsvandt med klostrene, forsøgte reformatoren i stedet at genoplive tidebønnerne som menighedsgudstjeneste. Morgen- og aftengudstjenester holdt man om hverdagen, som bedegudstjenester for folket, hvor skriften og katekismen udlagdes for menigheden. Det forsvandt, op igennem oplysningstiden, pga. af ringe tilslutning.

I det følgende skal vi se på talen om bøn i to af de vigtigste bøger i dansk kirkeliv og teologihistorie overhovedet, først Balles lærebog i religion fra 1791.

Balles lærebog om bøn

Balles lærebog, hvis officielle navn var ”Lærebog i den Evangelisk-Christelige Religion indrettet til Brug i de danske Skoler”, var en bog, som næsten alle danske børn i årtier har lært og fået deres kristelige oplysning fra. Den har fået et dårligt eftermæle i vækkelses kredse, men i virkeligheden var den biskop Balles forsøg på at fastholde mest muligt af gammel tro og fromhed, midt i oplysningstiden. Lærebogen er blevet terpet ind i danske børn. Søren Kierkegaard, Grundtvig og H C Andersen har sikkert alle kunnet den her udenad.

Om bøn skrev Balle i 6. kapitel under overskriften: ”Om Pligterne”. Det er i sig selv påfaldende, at det at deltage i udvortes gudstjeneste regnedes som en pligt. I 1790’erne oplevede Danmark en stærk sekularisering, præget af oplysningstiden i Europa, og Balle stod som den konservative modpol til oplysningstiden. Han ville bevare, hvad bevares kunne – bl.a. dette at man som kristen burde regne det til sine pligter at deltage i den udvortes gudsdyrkelse. Også Luther havde jo slået på, at det var en pligt at bede, og Balle tog den tråd op:

”Vi bør love og prise Gud, fordi han er det ypperligste og allerfuldkomneste Væsen”

og senere:

”Gud loves og prises, naar vi enten i Bøn og Sang, eller ved Samtale med andre berømme Guds herlige Egenskaber og store Gierninger af et rørt Hjerte, som er gennemtrængt af hellig Ærbødighed for ham.”

Vi skal lægge mærke til ordet ”rørt”. Oplysningstiden lagde stærk vægt på det følelsesmæssige, ved siden af det fornuftige, og kun det rørte hjerte kunne love og prise Gud – underforstået: Hvis hjertet ikke var rørt, var det blot udenadslære og ortodoksi og uden værdi. Vægten var her anderledes end hos Luther, der sagde, at når han ikke var varm og oplagt til at bede, skyndte han sig at tage bønnebogen frem eller gå over i kirken. For Balle bliver den rette følelsesmæssige stemning vigtig for bønnen.

6. kap. § 2 handlede om den tak, vi mennesker skylder Gud, både for jordiske og åndelige gaver:

”Vi bør takke Gud, fordi han uddeler så mange Velgjerninger til os, og beviser os saa megen Naade for Christi Skyld”

6. kap. § 3 handlede så om bønnen og dens væsen:

”Vi maa bede til Gud, og paakalde ham, fordi han raader alene for al vor Lyksalighed. Da Christus, vor Talsmand, haver tillige aabnet os Adgang til ham, som til en kierlig og medlidende fader”.

Og senere:

”Det er Bøn og Paakaldelse, naar vi ytre vor Længsel for Gud efter et eller andet Gode, som i hans ord er os lovet, og som ansees fornødent til vor egen eller andres Lyksalighed, hvad enten det sker i Tanker alene eller ved Ord”

Der var her tale om en privatiseret bøn. En bøn af hin enkelte, ikke af en menighed, og den behøvede end ikke blive udtalt i ord, men kunne blot have form af en længselsytring i hjertet. Balle gav hvert lille afsnit et bibelord med som begrundelse, og bibelbegrundelsen på dette punkt var 1. Joh 5,14, der dengang var oversat: ”dersom vi begære noget efter hans vilje, da hører han os”. I 1992-bibeloversættelsen hedder det: ”at hvis vi beder om noget, som er efter hans vilje, hører han os”. Dengang var altså hjertets begæring nok, og dermed kunne bøn let blive noget meget indre.

Oplysningstiden generelt var ikke imod fromhed, slet ikke - og Balle, der blev kaldt Bibelens ensomme kæmpe i sin samtid, var en from mand – men han og hans tid trak generelt kristentroen i en ukirkelig og privat retning. 7. Kapitel har overskriften: ”Om Naademidlerne”, og her handlede § 2 om, at bønnen var til gavn for os selv, til at styrke tro og modstå fristelser. Det er ikke meget forskelligt fra Hippolyts tale om, at man havde brug for at bede 6 gange om dagen for ikke at glemme Kristus.

§ 3 handlede om, at det især burde være åndelige goder, man bad om:

”for at kunne bede Fader vor med nytte, må vi henvende en stadig Agtpågivenhed på ordenes mening, forenet med hjertelig andagt. Det er en forargerlig misbrug, at læse denne Bøn op uden eftertanke, som af sædvane. Heller må den bruges sjældnere, for at andagten desto bedre kan vedligeholdes.”

Den sidste sætning er vistnok blevet skæbnesvanger. Den har præget meget af dansk tankegang sidenhen. Vægten ligger på, at for meget bøn kunne føre til misbrug af bøn. Det var derfor bedre at bede lidt sjældnere, hvis man så bedre kunne have en hjertelig andagt. Balle kunne også have vendt fronten den anden vej: At oplære folk til at bede Fadervor dagligt for den gode vanes skyld. Når Luther var uoplagt til at bede, så undlod han ikke bønnen til han var følelsesmæssigt opladt igen, men ilede over i kirken med sin bønnebog. Og Luther indskærpede de faste bedetider morgen og aften, fordi den faste vane hjalp mennesker igennem åndeligt tørre tider. Og Hippolyt opererede slet ikke med at føle sig uoplagt eller oplagt. Men Balle lagde altså vægten på kravet om det inderligt-personlige, og den praktiske følge blev så let, at folk for en sikkerheds skyld helt undlod at bede. I inderlighedens navn, har Balle med disse ord polemiseret mod en ydre fromhedsskik, der har lagt grunden for såvel vækkelsernes ønske om personlig kristentro – og for ukirkeligheden.

§ 6 handlede også om, at bønnen skulle være noget meget personligt:

”En oplyst kristen beder helst med egne ord, som ikke ville mangle ham, når han tænker alvorlig på det, som han vil bede om, og hans hjerte er rørt. Men når man vil benytte sig af foreskrevne bønner, bør man ej vælge andre, end sådanne, som kunne passe sig med vor egen tilstand, og som indeholder, hvad vi på den tid især have at bede om.”

I praksis måtte dette betyde modstand mod at bede de faste morgen- og aftenbønner, der findes bag i salmebogen til hver dag i ugen og har hver sit præg, for måske svarede de ikke til hjertets tilstand. Til sammenligning tog Luther i uoplagte tider fat i De Ti Bud, trosbekendelsen og diverse bibelord for at inspireres af dem. Det handlede ikke om, hvad Luther den dag selv følte for disse ting, men hvad disse ting kunne give ham selv af input og vejledning og opmuntring.

Stor prægende betydning tillægger jeg også afløseren for Balles lærebog, biskop Balslevs forklaring.

Balslevs forklaring

Denne bog – med det officielle navn: *Luthers Katekismus med en kort forklaring ved biskop C. F. Balslev* - blev skrevet i 1849, siden autoriseret til brug i danske skoler og den udkom sidste gang i 1951 – på det tidspunkt trykt i 3.763.000 eksemplarer. Det kan man da kalde en bestseller! Mere end alle private andagtsbøger, vi siden kommer til, har en sådan lærebog kunnet præge bredt ud og i mange generationer. Balslev var i sin tale om bøn tættere på Luther end Balle.

”Hvilken er den bedste bøn? Den bedste bøn er fadervor, den bøn som Jesus Kristus selv har lært os. Den skal vi derfor ofte bede”

Her ser vi en anden vægtlægning. Fadervor burde ifølge Balslev bedes ofte. Det var modsat Balle, der ville begrænse dens brug til særlige følelsesmæssige stemninger.

”og vi skal bruge den som en anvisning til at bede ret.”

Fadervor og fri bøn, hvor man henvendte sig til Gud med egne ord, var ingen modsætning. Fadervor skulle man både bede ordret og som et mønster for en fri bøn. Han tænkte vel på, at man i sin frie bøn skulle huske at bede om Guds navn måtte blive helliget, at Guds rige måtte komme og hans vilje må ske, førend man bad om sit eget daglige brød.

Da den gudelige vækkelse gik over dele af landet i perioden 1800-1850, stod en del gammel andagtslitteratur fra pietismens tid stadig på nogle reoler, og disse bøger blev ofte støvet af i forbindelse med den gudelige vækkelse. I det følgende skal nævnes nogle eksempler.

Bogatzkys *Gyldne Skatkiste*

Denne udbredte andagtsbog var skrevet i pietismens tid på tysk 1746. 58. oplag kom på tysk i 1885. Den blev oversat til dansk første gang 1758, og mit personlige eksemplar er fra 12. oplag, udgivet i Vejle 1925. Der er tale om et hovedværk i andagtslitteraturen med blivende betydning langt op i 1900-tallet. Måske er der nogen, der bruger den endnu?

Som eksempel kan vi se på stykket til 20. november. Det var på typisk vis tredelt: Først 2 bibelord. Derefter en lille betragtning eller prædiken om at søge det himmelske frem for det jordiske. Til sidst gled det over til at være læserens egen bøn til Gud: ”O, at jeg stedse må udvælge det bedste, nemlig Herrens gerninger og lidelser, som Gud tilsender...”. Til sidst kom det daglige rim, som også var en bøn: ”Hjælp herre, at jeg må bestandig søge dig....”

Begæring og bøn var knyttet sammen, så den stilmæssigt sprang som i Salmernes Bog i GT. Den glidende overgang mellem prædiken og bøn betød, at man ikke talte om Gud, uden i næste åndedrag at tale til ham. Jeg ved ikke, hvilken andagtsbog Jeppe Åkjærs far læste fra: ”Far tager ned så tung en bog, med Gud han hvisker sammen”, men det kunne meget vel have været en af de gamle pietistiske andagtsbøger, hvor oplæsning og bøn var vævet ind i hinanden. For pietismen gik lære og liv i et. Man læste ordet, anvendte det straks på sit personlige liv, og det førte straks til et behov for at henvende sig til Gud i bøn. Og når man i fællesskab holdt en sådan andagt, så ville ens bøn uundgåeligt også få form af en belæring. Man oplærte indirekte andre med sine bønner.

Løsensbogen og Reuchs: *Aandelig Årvågenhed*

Skikken med bibelsteder til hver dag i året kendes også fra Brødremenighedens Løsensbog. I 1731 udkom den første Løsensbog, og den udkom på dansk første gang i 1888, og har siden været meget udbredt og udkommer stadig hvert år.

Det næste eksempel på bøn i en andagtsbog er fra en udbredt bog af provst Reuchs i Vejle. Den blev udgivet 1760 med anbefalende forord af H. A. Brorson i Ribe, siden genudgivet i 1870 og igen i en ny udgave i 1889, nu med endnu et anbefalende forord af Vilhelm Beck, Indre Missions formand. Det var altså en bog, der har fået et langt liv. Den var bygget op på en anden måde end Bogatzky. Her er der tale om en mere systematisk fremstilling af kristen tro og fromhed, men opdelt i små stykker

til overkommelig daglig læsning. En afdeling i bogen handlede om ”*Bønnen, som et middel til den åndelige årvågenhed*”. I praksis blev det over en måned om året, hvor man dagligt blev belært om bøn. I afsnit 14 om *Bønnens kraft* mærkedes det pietistiske anliggende: Bønnens betydning for ens eget åndelige liv. Vægten blev lagt på det indre, på bønnens betydning for læserens indre liv med Gud. Man burde bede for selv at blive holdt åndelig vågen.

Hvor udbredt Reuchs bog blev efter sin sidste udgave, vides ikke. Ikke længe efter udgav Beck selv en andagtsbog, og den ville Indre Missions forlag naturligvis gerne have solgt.

Bøn og andagtslitteratur i de danske kirkelige retninger

Indre Mission: I den ældre Indre Mission stod man i en arv fra de gudelige forsamlinger, og udgav gerne gamle bøger som *Åndelig Årvågenhed* og Luthers skrifter. På den måde var man bevidst tilbageskuende, man ville genopvække gammel kristentro. Dog gik man normalt ikke tilbage før reformationen. Med Thomas a Kempis som undtagelse var katolsk spiritualitet helt fremmed for IMs store salg af andagtslitteratur.

Vilhelm Beck anså som Balslev Fadervor for en mønsterbøn, altså en disposition til ens egen bøn. Den frie bøn var klart idealet i Indre Mission. Man har naturligvis bedt Fadervor i kirken, og uden tvivl også derhjemme, men den frie bøn synes at have været idealet. Becks stenograferede prædikener viser, hvordan han bad frit efter prædikenen. Og disse prædikener er blevet meget brugt til andagtslæsning i Indre Missions kredse i ældre tid. De udkom i over 20.000 eksemplarer. Ud over disse stenograferede prædikener, har jeg ikke mødt én eneste fast formuleret bøn i Indre Missions Tidende, som jeg i anden sammenhæng har læst mig igennem. Faste bønner var åbenbart ikke noget, man ville fremme. Der var man barn af traditionen, nok mest fra Balles lærebog, men måske også fra pietismens krav om personlig tro. Becks egen andagtsbog udkom i 1897. Den havde en tredeling som Bogatzky, men med en anden vægtlægning: Bibelord + salmevers (som både kunne være en bøn og være belærende) + belærende lille prædiken. Bøn var således ikke nogen integreret del af andagten. Der var tale om 365 andagtsstykker uden særligt hensyn til kirkeåret eller dogmatikken. Bøn var derfor ikke et særligt tema i en stor del af bogen, som tilfældet var hos Reuchs.

Kirkeligt Centrum: Retningen Kirkeligt Centrum repræsenterede biskopperne Mynsters og Martensens kirkelige linje i dansk kirkeliv. Særligt var Mynsters betragtninger fra 1833 meget udbredte midt i 1800-tallet, især i de højeste sociale lag, og de er kommet i en række oplag. De var bygget op som en dogmatik i små stykker, og af de 64 småstykker var der én, der handlede om bønnen. Det må siges at være en nedprioritering i forhold til *Åndelig Årvågenhed*. Til gengæld kan Mynster i sine betragtninger ind imellem minde om *Gyldne Skatkiste* ved at have en meget glidende overgang fra belæring til bøn og lovprisning.

Fjerde Retning: Lige før 1900 kom Holiness-bevægelsen til landet, med engelsk-amerikansk vækkelses- og helliggørelsespræg og den prægede mange af den unge generation i Indre Mission. En af de mest læste andagtsbøger i nyere tid stammer fra dette miljø og er skrevet af pastor N. P. Madsen. Hans stykker er skåret over den samme læst: Et bibelord + en lille prædiken. Der var ikke noget

salmevers (som dog kan være en bøn). Bønsaspektet var således svagere - kun ord og betragtning var givet, og så måtte læseren selv eventuelt føje en bøn til. Den tendens hang tidsmæssigt og miljømæssigt sammen med skikken med bedemøder, hvor folk mødtes og bad i fællesskab for en række ting, eventuelt knælende. Denne skik kom særligt ind i slutningen af 1800-tallet fra engelsk-amerikansk sammenhæng. N. P. Madsen var repræsentant for den retning, og her så man bønnen som noget grundlæggende frit og personligt. En anden repræsentant var præsten Olfert Ricard, der talte og skrev meget om bøn. Han talte om morgenbøn som ”morgenvagten”, og det var et forsøg på at genskabe lidt af de faste bønnetider. Men der var tænkt på de enkelte personers helt frie bøn derhjemme, ikke faste bønner og ikke menighedsbønner som hos Hippolyt. At læse en salme eller bede fra en bønnebog, ville være denne retning endnu fjernere end den var for Beck og den gamle generation i Indre Mission.

Grundtvigianismen og Tidehverv: Der har også været et stort marked for andagtsbøger fra grundtvigsk hold. Et par eksempler: Præsten Emil Koch udgav i 1906 en andagtsbog, der hedder: *Det kristne menneskeliv*. Den var bygget op efter kirkeåret, med overvejelser til hver dag i ugen gennem kirkeåret. Der var ingen tredeling: Ingen bibelord og ingen bøn, kun den opbyggelige betragtning over noget i ugens tekster i kirkeåret. Bøn kommer så ind, men kun når bibelteksten lægger op til det.

Præsten og skribenten Morten Pontoppidan havde en grundtvigsk baggrund, som han forlod til fordel for sin helt egen linje, som var en sjælden blanding af liberal teologi, sognekirkelighed og ønske om at fremme en ægte fromhed op i sit sogn. Han udgav i 1917 en bønnebog, med den for en liberal teolog usædvanlige titel: *Gamle Stier*. Titlen hang sammen med, at han optrykte en lang række ældre bønner til brug for enfoldige kristne. Forskellige livssituationer var der bønner til og ligeså faste aften- og morgenbønner. De faste bønner pegede ud over den gamle frygt for faste bønner og afliringer. Morten Pontoppidan satsede mere på at hjælpe folk til at kunne bede.

På samme linje lå de kredse, der søgte at genindføre tidebønner. Der var tale om forskellige mere eller mindre højkirkelige bevægelser, der også havde Tidehverv med som det åndelige bagtæppe. Tidehvervs reaktion mod al falsk fromhed og oplevelseskristendom havde gjort dybt indtryk på mange, også uden for egne rækker. De holdninger, som Tidehverv reagerede mest imod, var netop den engelsk-amerikanske linje i den Fjerde kirkelige retning, hvor bønnen var set som noget helt subjektivt-inderligt. Det havde også folk, der kun var noget prægede af Tidehverv, det svært med, og de søgte at redde bønnen som kirkelig og personlig praksis på en anden måde. Den senere professor Regin Prenter var én af de vigtigste her. Han studerede bønnens teologi og var med til at stifte *Teologisk Oratorium*, der var et bedefællesskab omkring tidebønner. Derved søgte man at styrke bøn og bønsmæssigt fællesskab uden at ende i nogen subjektivism.

Hermed er der givet korte glimt fra et stort emne, der fortjente at blive studeret meget mere. Fordi bøn er så vigtig en del af troens liv, og fordi ældre tiders erfaringer – på godt og ondt – kan være med til at inspirere til bøn og derved berige nutidens kirkeliv.

Litteratur

Den apostoliska Traditionen, översatt och kommenterad av Anders Ekenberg, Uppsala 1994

Dix, G. 1937/1992. *The treatise on the Apostolic Tradition*

Larsen, K.E. 2001. *Vilhelm Beck - Missionspræsten*, Fredericia

Larsen, K.E. 2007. *Fra Christensen til Krarup. Dansk kirkeliv i det 20. århundrede*, Fredericia

Lerfeldt, Svend. 1949. *Den kristnes kamp*, København.

Luther, Martin: Den Store katekismus

Luther, Martin. 1913. *En enfoldig Maade at bede paa, for en god Ven Mester Peter*, barber, i: Martin Luthers liv og hovedværker, IV. bind, Gads forlag, København, s. 218-243

Luthers Katekismus med en kort forklaring ved biskop C. F. Balslev, i ny udgivelse ved provst Alfred Blenker, København 1950.

Lærebog i den Evangelisk-Christelige Religion indrettet til Brug i de danske Skoler

Modalsli, Ole. 1995. *Evangeliet – Guds kraft til liv. Om Martin Luthers reformatoriske opdagelse*, Oslo.

Olesen, Elith. 1996. *De frigjorte og trællefølket. Amerikansk-engelsk indflydelse på dansk kirkeliv omkring år 1900*, Frederiksberg

Olesen, Elith. 1997. *Der stod et vejr fra vest*. Olfert Ricard. Dansk KFUM. Den kristelige studenterbevægelse, Frederiksberg

Prenter, Regin: Den rette Lære om Bøn, i: For Kirke og teologi, nr. 2, 1946, Theologisk Oratoriums forlag